

Henk Singor

Constantijn

en de christelijke revolutie
in het Romeinse Rijk

Ambo|Anthos
Amsterdam

Keizers, legers en goden

Een triomftocht in 274

In het vijfde jaar van zijn regering, in de nazomer van 274, hield keizer Aurelianus (270-275) een triomftocht in Rome. Het was een immense en exotische parade, die de hoofdstad een indruk moest geven van de overwinningen die de keizer had behaald. De stoet ging over de Via Sacra, de Heilige Weg, langs de gewelven van de Circus Maximus, de renbaan aan de zuidrand van de Palatijn, waar de grootste massa's toeschouwers zich verzameld hadden, daarna linksaf langs de pronkgevel van het paleis die keizer Septimius Severus zeventig jaar eerder had opgericht, om ter hoogte van het Colosseum opnieuw af te buigen, in westelijke richting, voorbij Hadrianus' tempel van Roma en Venus, de goddelijke personificatie van de stad en haar oermoeder; dan om de triomfboog van Titus heen en aan de tempel van Vesta voorbij, verder over het Forum Romanum tussen standbeelden en eremonumenten en nog steeds juichende menigten door, langs de vergaderzaal van de senaat en de triomfboog van Septimius Severus, en ten slotte omhoog naar de top van het Capitool en de tempel van Jupiter Optimus Maximus, de Beste en Grootste, de garant van de macht van Rome, waar de *triumphator* voor de stoet uit alleen naar binnen ging en zijn gouden lauwerkrans voor het beeld van de god deponeerde.

Als keizer Aurelianus zich aan de tradities gehouden had was zijn gezicht rood geverfd, zoals dat van Jupiter in zijn tempel, droeg hij een met goud bestikt purperen triomfgewaad en had hij een lange ivoren staf bekroond door een gouden adelaar in zijn linkerarm en tegen zijn linkerschouder geklemd, attributen van Jupiter die de drager ervan voor één dag als het ware tot een incarnatie van de oppergod maakten. Maar of de eeuwenoude gewoonten in het jaar 274 nog zo precies in acht genomen werden, is lang niet zeker. De auteur van een serie keizer-biografieën, de zogenaamde *Historia Augusta* uit de late vierde eeuw, meende te weten dat vier herten de traditionele witte paarden voor Aurelianus' triomfwagen vervangen hadden. Dat doet wel een groot beroep op de welwillendheid van de lezer. Het besturen van de wagen was immers een taak die de *triumphator* zelf toeviel, die daarbij een beheerste, rechte

houding in het lichte, tweewielige karretje moest bewaren, wat in normale omstandigheden al geen geringe opgave was. Een andere overlevering, misschien iets geloofwaardiger, wil dat olifanten Aurelianus' *currus triumphalis* trokken. In elk geval horen we van twintig olifanten die in de stoet meeliepen, alsmede vier tijgers, panters, giraffen en elanden en enkele honderden wilde dieren uit de provincies van Syrië en Palestina. Zij vertegenwoordigden de exotische wereld waar de keizer zijn triomfen had behaald.

Achter de overwinnaar in zijn wagen hield een dienaar de traditionele gouden lauwerkrans boven zijn hoofd. Voor hem uit schreden de senatoren die de *triumphator* ceremonieel ingeleide deden, evenals de Vestaalse Maagden en de voltallige priesterschap van de staatsculen, op hun beurt gevolgd door de buit die aan het volk getoond werd: kunstwerken, kostbaarheden van allerlei aard, godenbeelden, wapentuig, het laatste meestal opgetast op wagens en vaak, misschien ook in deze triomf, op zo'n manier gerangschikt dat het publiek een idee kon krijgen van de krijgshandelingen die de keizer tot zo'n gelukkig einde had gebracht. Waarschijnlijk werden ook beschilderde panelen meegevoerd die de cruciale momenten uit de campagnes verduidelijkten. Dienaren moeten borden gedragen hebben waarop de buit werd opgesomd en de namen van overwonnen steden, volken en aanvoerders stonden vermeld. Gekegeld liepen de gevangenen mee: Arabieren, Sarmaten en Goten, zelfs Perzen en Indiërs, zo wordt overgeleverd, vertegenwoordigers van de uithoeken der aarde die voor de keizer het hoofd hadden moeten buigen. Vlak voor zijn wagen gingen in ketenen de overwonnen vijandelijke aanvoerders. Achter de triomfwagen marcheerden de troepen, waaronder vanouds de Praetorianen en de *Equites Singulares Augusti*, de bereden garde van de keizer: lansiers en boogschutters tegelijk, in lange schubbenpanters die ook flanken en borst van hun paarden bedekten. Nieuwe gardetroepen waren daar sinds enkele jaren bijgekomen: de *Protectores* of Beschermers des Keizers, een keurkorps van getalenteerden en ambitieuzen, van wie enkelen als lijfwachten de keizer persoonlijk dienden, in de rol van Beschermers van de Goddelijke Zijde (*Protectores divini lateris*). Het voorbijtrekken zou uren in beslag genomen hebben.

De triomf van 274 vierde het herstel van het keizerrijk uit de diepste crisis van zijn ongeveer driehonderdjarig bestaan. In de derde eeuw waren overwinningen van de Romeinse legers op hun tegenstanders in Europa en Azië niet altijd meer vanzelfsprekend. Germaanse stammen en stammenbonden waren mede door bevolkingsgroei sterker en agressiever dan ooit en losse, vaak op tijdelijke basis gevormde bendes van op buit en roem beluste krijgers voerden onder allerlei namen raids uit tot diep in Romeins territorium. Zo braken zogenaamde Goten en Herulen, Alamannen, Franken en Saksen herhaaldelijk door de grensversterkingen heen of voeren in hun piratenschepen vanaf de Noordzee en de Zwarte Zee plunderend tot aan de onbeschermden provincies van Griekenland en Klein-Azië. In het oosten was het Nieuw-Perzische Rijk

opgekomen, dat onder de lange regering van Shapoer I (239-ca. 272) verschillende invasies uitvoerde ver Syrië en Klein-Azië in. De stad Antiochië werd tot tweemaal toe ingenomen en een deel van haar bevolking naar Mesopotamië verslept. Het dieptepunt kwam in 260. Keizer Valerianus, op campagne tegen Shapoer, werd onverwacht door de Perzen gevangengenomen. Zo'n schandelijke nederlaag had het Romeinse Rijk niet eerder beleefd. Gallienus, de zoon van de ongelukkige keizer, distantieerde zich onmiddellijk van zijn vader en probeerde vanuit Italië het rijk bijeen te houden. Van alle kanten dreigden afsplitsingen en rebellieën. Aan de Rijn riepen de legioenen hun eigen bevelhebber tot keizer uit en deze Postumus wist zich in Gallië en vandaaruit ook in Brittannië en Spanje als zelfstandig heerser te handhaven; Gallienus moest zich noodgedwongen bij een afgesplitst 'Romeins' Rijk – met een eigen senaat, consuls en een keizerlijke regering – neerleggen. Tegelijk lukte het de Arabische vorst van de rijke Syrische oasestad Palmyra, Odenathus, de legers van Shapoer tot de terugtocht te dwingen en zichzelf daarbij tot onafhankelijk heerser over heel Syrië te maken, ook al heette hij officieel een 'gevolmachtigde' van Gallienus. De laatste wist wel Italië, Noord-Afrika, de Alpen en de Balkanprovincies onder zijn gezag te bewaren en zich daarmee van het belangrijkste militaire reservoir van het rijk te verzekeren.

In de derde eeuw was de westelijke Balkan, onder de algemene benaming Illyricum, het voornaamste rekruteringsgebied van het Romeinse leger geworden, zowel voor de legioenen als voor de steeds belangrijker wordende cavalerie. Hiervandaan kwamen de beste eenheden van Gallienus' leger. Zelf maakte deze keizer de grootste successen die met die troepen behaald konden worden niet meer mee, want hij werd in 268 bij Milaan door een groep officieren uit de Balkan uit de weg geruimd. Een van die officieren volgde hem op als keizer Claudius II, die zich de bijnaam Gothicus verwierf door een verpletterende overwinning op de binnengevallen Goten bij Nisj. Na een regering van nauwelijks twee jaar bezweek hij aan de pest, zoals een onbekende besmettelijke ziekte in die tijd gewoonlijk genoemd werd, vermoedelijk ging het om pokken of mazelen. Een van de andere samenzweerders van 268, Aurelianus, werd daarop door de troepen tot zijn opvolger uitgeroepen.

Aurelianus was misschien de grootste van de zogenaamde soldatenkeizers die in de derde eeuw het Romeinse Rijk met veel inspanning overeind hielden. Zijn regeringstijd werd bijna geheel door oorlogvoeren in beslag genomen. Eerst werden op de Balkan en in Noord-Italië de daar binnengevallen Germanen door hem teruggeslagen, waarna de nieuwe keizer bevel gaf Rome, voor het eerst sinds bijna een half millennium, van een indrukwekkende verdedigingsmuur te voorzien. De muur van Aurelianus, die voltooid werd in 280 en die voor een groot deel nog altijd bestaat, was een monument van macht, maar getuigde ongewild ook van de veranderde krachtsverhoudingen, omdat de hoofdstad van de wereld zelf niet langer onkwetsbaar leek. Daarna richtte

de keizer zich naar het oosten. Odenathus was enkele jaren tevoren gestorven en zijn weduwe Zenobia had in naam van haar jonge zoon de macht van Palmyra energiek uitgebreid, zogenaamd nog als onderdeel van het Romeinse Rijk – moeder en zoon maten zich Romeinse titels aan – maar in feite steeds onverhulder als een zelfstandige staat. Kort na 270 had zij zelfs Egypte onder haar gezag gebracht en spoedig daarna noemde zij zichzelf Augusta en haar zoon Augustus, een directe uitdaging van de Augustus Aurelianus. In 272 trok de laatste via Klein-Azië met de troepen van de Balkan- en Donauprovincies Syrië binnen. Dat in het Nieuw-Perzische Sassanidenrijk de oude krijgsheer Shapoer I op sterven lag of net was gestorven was een gunstige omstandigheid. Zenobia werd verslagen bij Antiochië en daarna opnieuw bij Emesa (nu Homs), Palmyra vervolgens belegerd en de vorstin zelf bij een poging in de richting van de Eufraat en het Perzische Rijk te ontsnappen gevangengenomen, waarna haar hoofdstad zich ook overgaf. Samen met haar zoon en andere Palmyreense notabelen nam Aurelianus Zenobia mee naar het westen. Maar op de Balkan bereikte hem het bericht dat Palmyra rebelleerde, waarna de legioenen rechtsomkeert maakten en opnieuw Syrië binnentrokken. Dit keer werd de stad met geweld genomen en verwoest, het vanzelfsprekende lot van elke in Romeinse ogen trouweloze onderdaan. Diverse schatten, waaronder haar belangrijkste godenbeelden, werden door de overwinnaar weggevoerd.

Daarna was het westen aan de beurt. Het Gallisch-Romeinse Rijk dat door Postumus was opgericht bestond nog steeds, nu onder een zekere Tetricus, al was het verzwakt door Germaanse aanvallen en interne rebellieën. Misschien stond Tetricus al in verbinding met Aurelianus, wiens overtocht over de Alpen hij niet hinderde. Toen het Gallische leger bij Châlons slag wilde leveren liep Tetricus openlijk over, waarna Aurelianus de afvallige legioenen volledig kon verslaan. Zo was dan in 274 het Romeinse Rijk weer hersteld, bijna in de omvang die het al zo lang bezeten had – alleen het gebied ten noorden van de Donau in het huidige Roemenië had Aurelianus aan de Goten prijsgegeven – en militair sterker dan ooit, zo kon het lijken. De triomftocht van 274 was daar de bezegeling van en de bevolking van Rome, zeker de senatoren en al diegenen die enigszins wisten, al was het maar bij geruchte, aan welke gevaren het rijk had blootgestaan, konden opgelucht de overwinning vieren en de goden danken voor zijn wederoprichting en daarmee voor het herstel van de vertrouwde orde in de wereld.

Ontelbare nieuwsgierige blikken onder het publiek moeten speciaal zijn gegaan naar de twee gevangenen die in vergulde ketenen de triomfwagen van de keizer vergezelden: Tetricus, de renegaat-keizer uit het westen, en Zenobia, de oosterse en dus voor velen per definitie geheimzinnige vorstin, die als een tweede Cleopatra zo'n bedreiging voor Rome was geweest en die door Aurelianus, als een tweede Augustus, gelukkig onschadelijk was gemaakt. Maar op

een belangrijk punt in de viering van zijn triomf week Aurelianus zeker van de traditie af: zowel Tetricus als de Syrische koningin werd het leven gespaard, zodat voor hen de tocht niet eindigde in de speciale kerker onder het Capitool waar verslagen vijandelijke aanvoerders ceremonieel gewurgd plachten te worden. Tetricus kreeg zelfs een bescheiden bestuursfunctie in Italië en Zenobia zou volgens sommige berichten nog lang leven als een grande dame in Rome en Tivoli. Verdere aan de *triumphus* verbonden festiviteiten vonden zonder twijfel doorgang: het grote staatsoffer aan Jupiter, de uitdeling van geld aan de troepen, van voedsel – graan, vlees, en wijn – aan de bevolking, wagenrennen in de Circus en Spelen in het amfitheater. Daar zullen ook de tijgers, panters, giraffen en andere dieren in jachtshows (*venationes*) als kijkspel zijn omgebracht. In het Colosseum zouden bovendien achthonderd gladiatoren hebben gevochten ter verdere opbouw van de feestelijkheden.

De oren van de wolf

Het Romeinse Rijk werd door het Romeinse leger bijeengehouden en de macht van de keizer, die in zijn persoon het rijk verenigde, berustte dan ook op zijn opperbevel over het leger. Dat was altijd zo geweest, maar in de derde eeuw was die afhankelijkheid onverhulder en bruter in de openbaarheid getreden dan vroeger meestal het geval was. Tegelijkertijd onderging het leger in de derde eeuw op verschillende terreinen belangrijke veranderingen.

Onder de troepen die met Aurelianus in 274 Rome binnentrokken waren de gepantserde ruiters waarschijnlijk de meest opvallende. Deze zogeheten *clibanarii*, van top tot teen in een schubbenkuras gehuld en met bogen en lansen van drie tot vijf meter bewapend, waren in de derde eeuw steeds belangrijker geworden. Het was een type cavalerist dat in Voor-Azië was opgekomen en door Rome van zijn Iraanse tegenstanders was overgenomen, al bleven daarnaast de oorspronkelijke typen lichter bewapende ruiters bestaan. Gallienus had de pantserruiters tot kern van de strijdmacht gemaakt, waarmee hij zich jarenlang tegenover zijn vele vijanden wist te handhaven, en Claudius Gothicus en Aurelianus behaalden met deze troepen hun grootste successen. Minstens sinds Gallienus bestond ook de keizerlijke bereden garde uit zulke *clibanarii* of uit *cataphractarii*, van wie dikwijls ook de paarden door een schubbenkuras werden beschermd. Op het slagveld was een charge van die pantserruiters een vorm van psychologische oorlogvoering. Immers, alleen gedisciplineerde infanterie kon die weerstaan – zodat een verstandige ruiteraanvoerder er tegen zo'n tegenstander niet eens aan begon – maar de vijanden van Rome – Germanen en Iraanse voetsoldaten geïsoleerd van hun cavalerie – waren meestal niet zo gedisciplineerd en lieten zich door aanstormende ruiters maar al te vaak intimideren. De Romeinse legioenen zelf leken in de derde

eeuw hun traditioneel dichte maar flexibele formaties op het slagveld ook nogal eens verloren te hebben, opereerden bovendien steeds meer in kleine onderafdelingen en lokten daardoor ook cavaleriecharges uit. Naast de zware cavalerie kende het Romeinse leger al veel langer lichter gepantserde boogschutters te paard, afkomstig uit de Syrische provincies, die als ‘afstandswa- pen’ tegen alle tegenstanders konden worden ingezet. Ruiters in schubben- pantsers met bogen én lansen hadden ook de kern van Zenobia’s leger uitgemaakt en waren in 272 door Aurelianus voor een deel in het zijne overge- nomen. Het waren altijd zeer kostbare troepen, gezien de uitgaven voor hun paarden, uitrusting en training.

De infanteriesoldaten droegen in Aurelianus’ tijd ook met schubben besla- gen jakken, naast traditioneler kettingkurassen of leren tunieken. In andere opzichten leken de legioensoldaten ook al niet veel meer op hun voorgangers uit de eerste anderhalve eeuw van de keizertijd. Hun karakteristieke *pila* of werpsperen waren grotendeels vervangen door bundels werpspiezen van nau- welijks een meter lang, terwijl het bekende korte steekzwaard in de regel plaats had gemaakt voor een lang houwzwaard, de *spatha*, en het rechthoekige *scu- tum* voor ronde of ovale houten schilden met diverse, veelkleurige emblemen die de onderdelen van de legioenen en de verschillende hulpstroepen aanduid- den en de voorbijmarcherende eenheden een bonte aanblik moeten hebben gegeven.

In de derde eeuw was het gewoonte geworden om voor bepaalde campag- nes niet langer volledige legioenen uit hun standplaatsen te ontbieden, maar slechts onderdelen van een legioen, meestal een duizend man in de vorm van een *vexillatio* (genoemd naar het eigen vaandel of *vexillum* van zo’n eenheid). In de loop van de eeuw waren door de aanhoudende campagnes vele *vexilla- tiones* feitelijk zelfstandige eenheden geworden en tegen het einde van de eeuw zouden zij net als hun ‘moeder-legioenen’ eenvoudig *legiones* heten. Dat verklaart grotendeels de toename van het aantal legioenen in de loop van de derde eeuw van 34 tot 67, waarvan er vele dus niet meer dan duizend of twee- duizend man geteld moeten hebben. Daarnaast bleef de term *vexillatio* in ge- bruik voor een eskadron cavalerie, meestal vijfhonderd man sterk. Dat was doorgaans ook de omvang van de afdelingen infanterie van de *auxilia*, troe- pen die oorspronkelijk als provinciale ‘hulptroepen’ van de Romeinse legioe- nen gediend hadden, maar in de derde eeuw in uitrusting en tactiek nauwe- lijks meer van die laatste te onderscheiden waren, als zij de oude legioenen in gevechtswaarde al niet overtroffen. Ze werden vooral gelicht in de grensstre- ken met een half-barbaarse bevolking die vaak nog niet het Romeinse burger- recht bezat. De omvang van het hele staande leger moet in de tijd van Aureli- anus ongeveer 400.000 man bedragen hebben, op een rijksbevolking van naar schatting zo’n vijftig miljoen.

De legioenen werden sinds lang voornamelijk gerekruteerd in de streken

waar zij gelegerd waren. Hun concentratie langs de Donau, waar sinds de tweede eeuw het zwaartepunt van de militaire inspanningen van het Romeinse Rijk was komen te liggen, verklaart daardoor mede de militarisering van de bevolking van de Donau- en Balkanprovincies, het al genoemde Illyricum, en de opkomst van soldaten en officieren uit die gebieden in de loop van de derde eeuw. Daarbij ging het om provinciebewoners die sinds het jaar 212 allen het Romeinse burgerrecht bezaten. Naast hen was er in de grensgebieden in West- en Midden Europa op verschillende plaatsen een bevolking gekomen bestaande uit door de keizers aldaar gevestigde barbaarse krijgsgevangenen. In ruil voor land in door de oorlogen vaak half ontvolkte streken moesten zij en hun nakomelingen in het Romeinse leger dienen. Uit hen, de zogenaamde *laeti* of *gentiles*, die niet het Romeinse burgerrecht kregen, werden in de derde eeuw steeds meer *auxilia*-eenheden gerekruteerd. Hun aanwezigheid bevorderde misschien het overnemen van bepaalde ‘barbaarse’ uitrustingsstukken, zelfgekozen ‘barbaarse’ namen van troepenonderdelen en bepaalde gebruiken, zoals het langzaam aanzwellende krijgsgescheeuw voor het begin van een slag, waarover we in de vierde eeuw vernemen, maar dat zeker al eerder moet zijn voorgekomen. Een verdergaande vorm van ‘barbarisering’ was de tijdelijke indienstneming van hele troepen Germanen van buiten het rijk onder hun eigen aanvoerders. Zo had Aurelianus na zijn overwinningen op de Germaanse invallers voor zijn campagnes tegen Zenobia en Tetricus duizenden Alamannen, Juthungen en Vandalen aan zijn strijdmacht toegevoegd. Toch bleven de legioenen, van welke omvang ook, tot het einde van de derde eeuw de kerntroepen van het leger.

De oorlogen in deze tijd verschaften intussen nieuwe mogelijkheden aan wie talent had, zodat onder de officieren de senatoren steeds vaker hun plaats moesten afstaan aan vertegenwoordigers van de veel talrijker maar minder prestigieuze ridderstand. Die laatsten hadden in hun loopbaan altijd al meer militaire ervaring kunnen opdoen dan de senatoriale aristocraten die in de eerste eeuwen van het keizerrijk als een soort adelborsten hoogstens een jaar, meestal minder, in de legioenen gediend hadden voordat zij op latere leeftijd met het commando over een legioen werden belast. Dat standsbewuste amateurisme kon het rijk zich bij alle militaire crises van de derde eeuw niet langer veroorloven en vanaf de tijd van Gallienus waren de legioenscommandanten dan ook vrijwel allemaal beroepsmilitairen uit de ridderstand. Dat werkte door op het niveau van provinciestadhouders die de troepen in hun provincies commandeerden en ook steeds meer uit de ridderstand werden gerekruteerd. Tegen het einde van de eeuw restte de eerbiedwaardige stand der senatoren naast bestuursfuncties in Italië alleen nog de eervolle stadhouderschappen van enkele rijke provincies waar geen of nauwelijks troepen gelegerd waren. Tegelijkertijd konden van onderop gewone soldaten vaker en sneller opklimmen tot de hogere rangen. Vanaf 235 waren bijna alle keizers uit het officierskorps

voortgekomen, sommigen zelfs na een loopbaan die in de laagste rangen was begonnen, zoals Aurelianus.

Het Romeinse leger was een beroepsleger waarin de gewone soldaten twintig tot vijfentwintig jaar dienden; hun officieren van het middenkader, de *centuriones* van allerlei rangen, vaak nog langer. Soldij en levensomstandigheden van de troepen waren in vergelijking met de civiele maatschappij over het algemeen bovengemiddeld te noemen. De soldij, de uitrusting en verzorging, de talrijke permanente kampen (*castra*) en forten (*castella*), plus de langdurige en professionele training van de troepen maakten het Romeinse leger tot een kostbaar instituut. In vreedstijd slokte het militaire apparaat al meer dan de helft van de staatsinkomsten op, en tijdens de aanhoudende oorlogen in de derde eeuw konden die inkomsten de militaire uitgaven al helemaal niet meer dekken. Verzwaring van de belastingen was nagenoeg onmogelijk: in de relatief eenvoudige economie van het rijk had de belastingdruk met gemiddeld vijf procent van het bruto binnenlands product zijn limiet vrijwel bereikt. Hoogstens kon men die belastingen – een grondbelasting van maximaal tien procent van de geschatte opbrengst, een hoofdelijke belasting, successierechten van vijf procent, een heffing van één procent op alle koop en verkoop van roerende goederen – nog uitbreiden over die gebieden en groepen die tot dusverre van sommige daarvan vrijgesteld waren, de bewoners van Italië bijvoorbeeld, maar die mogelijkheden zouden rond het einde van de derde eeuw snel uitgeput zijn. Verder brachten de steden en de stand der senatoren bij het aantreden van een nieuwe keizer en daarna elke vijf jaar extra belastingen op die in gouden munt betaald moesten worden. In een periode van crisis in de tweede eeuw had keizer Marcus Aurelius kostbaarheden uit keizerlijk bezit bij opbod verkocht om zijn militaire campagnes te financieren. Latere keizers, Septimius Severus vooral, hadden op grote schaal strafprocessen, showprocessen dikwijls, aangegrepen om de bezittingen van de veroordeelden te confisqueren. Daardoor was het keizerlijk domein enorm gegroeid, maar de inkomsten daaruit waren voornamelijk voor de hofhouding en het keizerlijk bestuursapparaat bestemd, niet of nauwelijks voor het leger. Voor de financiering daarvan greep men daarom naar andere, niet minder drastische middelen.

Vermindering van het gehalte aan edelmetaal in de munten was al heel lang een aantrekkelijke optie. In de derde eeuw verloren de gouden *aurei* een deel van hun gewicht, maar bleven wel van zuiver goud. De zilveren munten daarentegen, de oude *denarii* en hun opvolgers zoals de *antoniniani*, werden in toenemende mate met brons vermengd, totdat in de tijd van Aurelianus sommige nominaal zilveren munten nog slechts een à twee procent aan zilver bevatten. Lange tijd waren deze munten niettemin op grond van hun nominale waarde geaccepteerd en hadden zo hun bijdrage aan de staatsfinanciën geleverd, maar de val in zilveragehalte na het midden van de derde eeuw was zo

groot dat ten slotte onder Aurelianus een steil oplopende inflatie begon die volgende keizers tevergeefs probeerden in te dammen. Een andere oplossing voor het probleem van de bekostiging van het leger werd geboden door uitbetaling van de troepen in natura. Rekwisities van de bevolking, die soms in de plaats kwamen van de normale belasting, leverden de daarvoor benodigde goederen. Bovendien produceerden keizerlijke *fabricae* kleding en wapens voor de soldaten, zodat de regelmatige soldij grotendeels uit voedsel (*annona*) en goederen bestond, aangevuld met bedragen in bronsgeld waarvan de waarde ernstig was uitgehold. Verder kregen de troepen bonussen in geld (de zogenaamde *donativa*) bij gelegenheden als een troonsbestijging, een regeringsjubileum of een belangrijke overwinning op het slagveld, bedragen die als regel de normale soldij ver overtroffen.

Zo was het Romeinse leger in de tijd van Aurelianus een loodzwaar maar onontbeerlijk instrument waarmee het rijk in stand gehouden werd. De massa van de bevolking was ontwapend en militair machteloos, overgeleverd aan de beroepssoldaten die in betrekkelijk kleine eenheden vaak uitgestrekte landstreken moesten beheersen en tegen invasies van buiten moesten beschermen. Dat laatste lukte maar zelden, meestal konden de invallers een gebied enige tijd plunderen voordat van elders voldoende troepen bijeengebracht waren om hen terug te drijven. Wel was het aantal eenheden door afsplitsing van *vexillationes* fors gegroeid, waardoor ook het actieve officierskorps was uitgebreid en met name de elitetroepen rond de keizer waren versterkt. Maar een substantiële vermeerdering van het totale aantal manschappen leek om financiële redenen vrijwel uitgesloten. Dit betekende dat het Romeinse Rijk in de tweede helft van de derde eeuw financieel en militair bijna aan de grenzen van zijn vermogens was gekomen. Reserves ontbraken, zodat in de buitenlandse oorlogen en in de interne conflicten van die tijd de troepeneenheden door de keizers en hun mededingers als kostbare stukken over het schaakbord van het rijk heen en weer geschoven werden.

Het Romeinse keizerschap was voortgekomen uit de militaire despotie van de laatste eeuw van de Republiek en was altijd onverbrekkelijk met het leger verbonden geweest. Niet alleen was de keizer de opperbevelhebber van alle troepen, maar ook behoorden die troepen letterlijk hem en niet 'de Romeinse staat' toe. Van hem ontvingen zij hun soldij en alleen aan hem zwoeren zij jaarlijks hun eed van trouw. Voor iedereen zichtbaar was het leger de machtsbasis van de keizer. Sinds de tijd van Marcus Aurelius in de tweede eeuw was het daarom voor iedere keizer noodzakelijk geworden om in de grote oorlogen, die steeds vaker uitbraken, persoonlijk de bevelvoering op zich te nemen. De keizer, en hij alleen, was immers de *Imperator*, een titel die sinds Augustus een essentieel onderdeel van de keizerlijke titulatuur uitmaakte. De term, die tot ver in de Republiek terugging als een eretitel, suggereerde geluk op het slagveld en daarmee een garantie op de overwinning. Geconfronteerd met ge-

vaarlijke tegenstanders verlangden de troepen de aanwezigheid van hun Imperator. Ontbrak hij, dan bestond het gevaar dat een ondergeschikte bevelhebber door zijn manschappen bij gebleken succes tot keizer werd uitgeroepen. De keizer die zelf bij zijn troepen aan het front was, liep echter ook risico's: niet alleen kon hij sneuvelen, hij kon ook als zwak of onbekwaam worden gezien en met geweld aan de kant worden geschoven, of om een andere reden het slachtoffer worden van een samenzwering van officieren uit zijn naaste omgeving.

Het leger was een wolf die door de keizer bij de oren werd vastgehouden, had Tiberius ooit opgemerkt; verslaptte zijn greep, dan zou het beest de keizer verscheuren. Oorlogen op twee fronten tegelijk, zoals die in de derde eeuw nogal eens voorkwamen, verhoogden de risico's aanmerkelijk. Daar kwam nog bij dat de troepen in de provincies waar zij gelegerd waren dikwijls wortel hadden geschoten, er familiebanden bezaten en daarom vaak onwillig waren om voor een bepaalde campagne naar heel andere rijkdelen te vertrekken, soms met rebellie en het uitroepen van de eigen bevelhebber tot keizer als gevolg. Bovenal inspireerde de wens om de traditionele bonus (het *donativum*) bij gelegenheid van een troonsbestijging te ontvangen nogal eens het gewelddadig insceneren van zo'n nieuw regeringsbegin, terwijl de aandrang bij de massa van de soldaten om vijandelijk gebied te plunderen zelfs onwillige keizers tot de lancering van nieuwe veldtochten kon dwingen. Zo zetten de oorlogen van de derde eeuw bij herhaling een keten van gebeurtenissen in gang die altijd weer gewelddadig afliep in rebellie, usurpatie, afscheiding, burgeroorlog of moord op de regerende keizer. Van de achttien erkende Romeinse keizers die tussen 235 en 284 het rijk, zij het dikwijls kortstondig, regeerden (afgezien van jongere medekeizers, 'deelkeizers' en pretendentes), stierf er slechts één een natuurlijke dood, bezweken er vermoedelijk twee of misschien vier voortijdig aan een ernstige ziekte, werd er één door een buitenlandse vijand gevangengenomen, sneuvelde er één en werden er zeker elf en mogelijk dertien door hun eigen troepen vermoord.

Rome kende geen grondwet en geen wetten die de keizerlijke monarchie in bijzonderheden regelden. Voor de opvolging bestonden er geen welomschreven bepalingen. Alles was gewoonte, een geheel van 'regels' die in de loop van de tijd waren gegroeid en op aannames en onuitgesproken vooronderstellingen berustten. De belangrijkste vooronderstelling betreffende het keizerschap was de gedachte dat de keizer in zijn persoon 'de beste' was die de reusachtige taak kon uitvoeren, waarmee de senaat hem plechtig had belast. In theorie kon 'de beste' overal vandaan komen, maar in de praktijk was het in de eerste twee eeuwen meestal iemand die door de regerende keizer werd aangewezen: een zoon, of vaker een familielid als adoptiefzoon, die dan allerlei titels en bevoegdheden kreeg waardoor hij zonder problemen de macht van zijn vader of adoptiefvader over kon nemen. De senaat stemde stevast bij acclamatie toe.

Maar als zo'n regeling ontbrak, omdat de regerende keizer vroegtijdig en onverwacht een al dan niet natuurlijke dood gestorven was, brak een crisis uit. Dan konden de bevelhebbers van de sterkere troepenconcentraties in de provincies, of soms die van de Praetoriaanse garde, zelf een gooi naar het keizerschap doen, wat meestal betekende dat zij eerst mededingers aan het hoofd van andere troepen onschadelijk moesten maken, waarna de senaat de overwinnaar als de nieuwe 'beste' erkende. Eenmaal in het zadel stelde in de derde eeuw de keizer als het kon een zoon, in de praktijk meestal nog een kind, als 'medekeizer' aan om daarmee voor de toekomst het beeld van dynastieke continuïteit op te roepen, maar de korte regeringen van bijna alle soldatenkeizers maakten elke continuïteit onmogelijk – en gewoonlijk deelden de kindkeizers in het lot van hun vermoorde vaders. De paradox van deze eeuw was dat buiten het leger de keizer geen machtsbasis bezat, maar dat hij binnen het leger voor zijn eigen troepen maar al te vaak niet veilig was. Uit deze impasse leek maar één uitweg te bestaan: het keizerschap te verankeren in de bovenaardse sfeer van de goden.

Keizers en andere goden

De keizers op één lijn te plaatsen met de goden, hen als personen te zien die door de goden waren uitgekozen en in wie de goden werkzaam waren, waardoor ze dus tot op zekere hoogte zelf goden waren, had in de derde eeuw al een lange traditie. In het Griekstalige oosten van het rijk waren al sinds Alexander de Grote de machthebbers als goden-in-mensengedaanten vereerd. Het was de erkenning van ogenschijnlijke almacht die vanzelfsprekend de associatie met het goddelijke oproep. Al lang waren in de Griekse wereld buitengewone mensen na hun dood als heroën of 'halfgoden' vereerd, en met Alexander en zijn opvolgers hadden de machtigen die verering al bij hun leven gekregen. Zo werd in de laatste eeuwen van de Romeinse Republiek aan sommige Romeinse stadhouders in Griekstalige provincies goddelijke eer bewezen en zo kon de idee van een menselijke 'god' ook in Rome ingang vinden. Vanaf de eerste keizer Augustus, en eigenlijk al sinds de dictatuur van Julius Caesar vóór hem, was de Romeinse monarch daarom verbonden met voorstellingen die hem ver boven gewone stervelingen verhieven. Hij werd beschouwd als door de goden uitverkoren: zijn ongehoorde machtspositie bewees dat uiteraard, terwijl achteraf voortekenen en gunstige horoscopen bij zijn geboorte als verdere bekrachtiging van zijn uitverkiezing werden aangevoerd. Dit betekende dat men aannam dat in de keizer een *numen*, een goddelijke werkingskracht aanwezig was, zodat in zijn handelen zich eigenlijk een goddelijk handelen openbaarde. Daardoor kon de keizer in menig opzicht als gelijke van de goden worden gezien. Wanneer hij met goddelijke attributen, bijvoorbeeld de bliksem van Ju-

piter, werd afgebeeld, betekende dit dat een god in hem werkte of dat hij in zijn optreden een god evenaarde, in dit geval Jupiter. Daarbij kwam dat Augustus zich tevens ‘Zoon van God’ (*Divi filius*) mocht noemen, omdat zijn adoptiefvader Julius Caesar postuum een officiële god geworden was. Zelf kon Augustus er ook op rekenen na zijn dood door de senaat – het lichaam dat in Rome een nieuwe godheid tot het pantheon toeliet – tot god (*divus*, dat in feite nauwelijks verschilde van *deus*) verklaard te worden. Dit werd regel voor de meeste volgende keizers, die dus officiële rijksgoden werden na hun dood, maar al bij hun leven feitelijk als min of meer gelijken van de goden werden beschouwd. Termen als *divinus* (goddelijk) en *sacer* (heilig) werden in de loop van de tijd normaal spraakgebruik ter aanduiding van alles wat des keizers was en voor hem en zijn naaste familie gereserveerd.

De cultus van de Romeinse keizer had in Rome zelf heel lang een officiële, haast theoretische naast een praktische en realistische kant. Officieel vereerde men met offers alleen het *numen* van de keizer, of diens *genius*, de ‘levenskracht’ die elke huisvader (*paterfamilias*) had. Tegenover de *genius* van de keizer waren alle Romeinen dus min of meer zijn kinderen. De ‘theorie’ van *genius* en *numen* maakte het voor ontwikkelde en zelfs sceptische beschouwers tot op zekere hoogte mogelijk om in een evident sterfelijk mens toch de aanwezigheid van een god te zien. ’s Keizers goddelijke *genius* en *numen*, zijn afstamming van een *divus*, en de verwachting dat hijzelf op zijn beurt later onder de *divi* opgenomen zou worden, maakte alles bij elkaar dat de benadering van de levende keizer in de praktijk voor de meeste mensen niet van die van een god verschilde. Voor de gewone man in Rome en Italië was de keizer dan ook eenvoudig een god (*deus*), zoals hij dat voor de provinciebewoners ook was. Want van staatswege mocht Augustus dan alleen samen met de personificatie van Rome in tempels in provinciehoofdsteden als een god vereerd worden, voor de bevolking in brede zin waren hij en zijn opvolgers goden-in-mensengedaante. Zij waren dat des te vanzelfsprekender omdat die provinciebewoners de keizer praktisch nooit te zien kregen: iemand die zoveel macht over hen bezat maar ver weg en onzichtbaar was, moest wel een god zijn. Het succes van de Romeinse keizercultus kan zo in belangrijke mate uit de uitgestrektheid van het rijk worden verklaard, want in Rome zelf was de keizer onder senatoren in theorie de ‘eerste’ (*princeps*) onder zijn ‘gelijken’, zodat er in zijn omgeving, en dat behoorde ook tot de realistische kant van de keizercultus, wel altijd een ongemakkelijke verhouding bleef bestaan tussen zijn feilbare en sterfelijke persoon en de veronderstelde goddelijkheid van zijn *numen* en zijn *genius*.

Omdat in de grote rijken sinds Alexander, zeker ook in het Romeinse Rijk, de persoon van de alleenheerser het middelpunt geworden was waarop het gevoel van bijeen te horen zich kon richten en de vorm van een cultus aannam, had de verering van de Romeinse keizer altijd óók een sterke samenbin-

dende functie: Romeinse burgers en onderdanen zonder burgerrecht, uiteindelijk alle inwoners van het rijk, namen eraan deel en meestal volkomen vrijwillig, eenvoudig om bij dat grotere geheel te horen en daarvan te getuigen. Een abstracte ‘staat’ ontbrak, dus kon alleen de persoon van de monarch het nodige saamhorigheidsgevoel opwekken en in zijn persoon ‘de staat’ belichamen.

Verder vervulde de Romeinse keizercultus nog andere functies: de machthebber die uit de burgeroorlogen van de laatste eeuw v.C. als alleenheerser was voortgekomen moest geëerd worden, alleen al omdat hij vrede had gebracht, waarna de opeenstapeling van macht in zijn persoon als vanzelf culmineerde in de hoogste vorm van verering die denkbaar was, die van een god. Bovendien maakte deze heersercultus het de oude aristocratie van Rome mogelijk om één familie uit haar midden als permanent superieur te accepteren en zich aldus bij de veranderde politieke realiteit neer te leggen. Beide onuitgesproken motieven behielden ook na Augustus hun geldigheid. Maar de keizercultus van het Romeinse Rijk in de eerste eeuwen was zeker ook een spontane beweging van onderop. Overal buiten Italië – en onofficieel maar al te vaak in Italië – werd de levende keizer als een god vereerd. Keizerlijke beelden werden in tempels van verschillende goden geplaatst of kregen eigen heiligdommen, van eenvoudige omheiningen tot kostbare tempels, en voor de *divi*, de gestorven keizers die als rijksgoden verder leefden, verrezen ook weer tempels in verscheidene steden. Al die keizerbeelden – van elke keizer stonden tijdens zijn regering beelden in talloze steden van het rijk – waren heilig, onschendbaar, plaatsen van asiel. Wie zijn beeld zag, zag de keizer zelf. En de gelukkige die de keizer in levende gedaante zag, ontwaarde een ‘supermens’: per definitie wijs, schoon en goed, weliswaar niet onsterfelijk en daarom strikt genomen nog geen god als de andere goden, maar iemand die met die andere goden welhaast op voet van gelijkheid verkeerde. Reeds in de eerste eeuw had het hele apparaat van de keizercultus, die van de regerende keizer én die van zijn vergoddelijkte voorgangers, met alle regelmatige, jaarlijkse feestelijkheden bestaande uit offers en maaltijden, processies, zang- en muziekkuitvoeringen, wedstrijden in het stadion en de renbaan, dierengevechten en gladiatorenspelen in het amfiteater, een omvang aangenomen die de bestaande godenverering in veel provinciesteden in kosten en populariteit ver overtrof. Het hele polytheïstische bestel leek in de keizercultus zijn bekroning te vinden. Dat alles gaf aan het instituut van het keizerschap een bovenmenselijk en onaantastbaar aureool. Maar voor de positie van de regerende keizer leek het in de vele crises van de derde eeuw nog altijd niet genoeg.

Wat de keizer ook aan goddelijks mocht bezitten, sterfelijk bleef hij altijd. In de derde eeuw werd dat aan de lopende band bevestigd. In die gevaarlijke tijd, waarin de keizer door zijn eigen militaire Beschermers of *Protectores* maar al te vaak werd omgebracht, kwam het er meer dan ooit op aan zijn per-

soon een zo groot mogelijke ongenaakbaarheid te verschaffen door hem zo ver als het kon boven gewone stervelingen te verheffen. Dat in de halve eeuw tussen 235 en 284 de meeste keizers geen familie van hun voorgangers waren, maakte het voor hen onmogelijk of tenminste ongeloofwaardig om zich als ‘Zoon van God’ te presenteren. Overigens raakte de term *divus* voor de gestorven keizer of voor een gestorven keizerlijk familielid door het sterk toegenomen aantal *divi* en *divae* al enigszins afgesleten en verloor ze in de derde eeuw zelfs de ondubbelzinnige betekenis van ‘godheid’. Vandaar dat de meeste soldatenkeizers in die eeuw hun goddelijke status vooral op hun eigen kwaliteiten probeerden te baseren. Het idee dat een goddelijk *numen* in hen werkte bleef bestaan, maar vele keizers propageerden nu dat zij als het ware al ‘van zichzelf’ goddelijk waren en dat dáárom een hoogste god hen had uitverkoren en in hen werkte. De nauwe associatie van het keizerschap met het behalen van militaire overwinningen speelde daarbij een cruciale rol.

Drie Latijnse termen zijn in dit verband essentieel: *virtus*, *felicitas* en *pietas*. De eerste, *virtus* of in het meervoud *virtutes*, kan men misschien het beste met het Engelse *toughness* vertalen: een man – *virtus*, afgeleid van *vir* of man, was letterlijk de optimale ‘mannelijkheid’ – moest hard zijn om moeilijkheden en gevaren te doorstaan; dat was de ‘dapperheid’ die met *felicitas*, geluk, beloond werd. *Felicitas* was altijd vooral het geluk in de oorlog, dus het geluk van de overwinning, met de suggestie dat wie dat eenmaal gesmaakt had vaker, zo niet altijd, overwinningen zou behalen. *Pietas* ten slotte was de ‘vroomheid’ die zich uitte in de juiste eerbied en daardoor de juiste houding tegenover de goden en tegenover mensen die daar aanspraak op mochten maken, zoals een zoon *pius*, ‘vroom’ of liever: respectvol en eerbiedig, tegenover zijn vader hoorde te staan.

In de Late Romeinse Republiek heerste de overtuiging dat wie zich inspande en zich maar dapper genoeg betoonde, dus wie zijn *virtus* manifesteerde, door de goden met *felicitas* werd beloond. Dat bleef in feite ook zo tijdens de eerste twee eeuwen van het keizerrijk. De keizers beschikten vanzelfsprekend over de nodige *virtutes*, dus volgde hun *felicitas* vanzelf. Maar in de derde eeuw veranderde dit tamelijk drastisch. Als gezegd behaalden de keizers niet langer voortdurend schitterende overwinningen. Op eigen kracht leken die overwinningen niet zelden bijna onbereikbaar. Zo werd hulp van de goden belangrijker dan vroeger. De goden moesten de gehoopte *felicitas* schenken als zij naar behoren werden vereerd. Dus werd *pietas* een essentiële eigenschap van de keizer, zodat men kon geloven dat het juist zijn *pietas* was die hem *felicitas* schonk. Zijn *virtutes* bleven uiteraard bestaan en erkend, maar dan vooral als ‘bewijs’ dat de godheid met hem was en hem met *felicitas* zou belonen. Vanaf de tweede eeuw waren de keizers zich in hun officiële titulatuur dan ook permanent *pius* en *felix* (afgekort P F) gaan noemen.

De overwinning werd vanouds gepersonifieerd door een gevleugelde vrou-